

Godsdienstwijsbegeerte, Theologie VU

23 februari 2015

Jacob Schneider

2018489

God is eeuwig.
Betekent dit dat God tijdloos is of altijd durend?

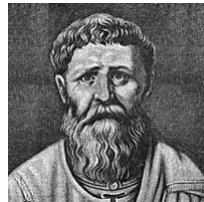
In vogelvlucht langs diverse filosofen en theologen in vergelijking met het Oude en Nieuw Testament



Plato



Aristotelis



Augustinus



Aquino



Cullmann

Indeling paper

Inleiding en hoofdvragen
Het Oude Testament
Griekse oude filosofie
Het Nieuwe Testament
Bijbel als geheel
Augustinus
Thomas van Aquino
Latere theologen & filosofen
Conclusie
Beantwoording van de hoofdvragen
Bibliografie

Inleiding en hoofdvragen

In navolging van het Bijbels getuigenis stelt de christelijke theologie unaniem dat God eeuwig is. Echter, de relatie van Gods eeuwigheid met de tijd is geïnterpreteerd in twee fundamenteel verschillende opvattingen, namelijk *tijdloosheid* en *altijd durende tijd*.

- Eeuwigheid = tijdloosheid: Als tijd wordt verstaan als *verandering* en *beweging* dan volgt daaruit dat God als perfect wezen buiten de tijd moet staan, omdat Hij geen verandering ondergaat. Daarbij is voor God eeuwigheid alles op één moment. God is in deze opvatting eeuwig dat is absoluut, onafhankelijk en onveranderlijk. Deze theorie van tijdloze eeuwigheid is aangehangen door Augustinus, Boethius, Anselmus, Thomas van Aquino, maar ook recentere theologen zoals P. Helm en B. Leftow.¹
- Eeuwigheid = altijd durende tijd: De theorie dat Gods eeuwigheid *altijd durend* is wordt aangehangen door theologen zoals Cullmann, Pinke, Swinburne en vele anderen. God is hier tijdelijk, relatief, afhankelijk en in constante doelgerichte verandering.² Gods eeuwigheid is in deze opvatting te verstaan in temporele zin als altijd durende tijd. De eeuwige God is Hij die er was van het begin, nu is, en zal zijn in alle toekomst. Openbaring 1:4 *Hem Die is, en Die was, en Die komen zal*.³

Vanuit het menselijke gezichtspunt wordt tijdelijkheid en veranderlijkheid als slecht gezien. Mensen reageren hierop door een concept van eeuwigheid en onvergankelijkheid als een antithese van het tijdelijke en veranderlijke te stellen. Het gevaar daarbij is dat we veranderlijkheid zien vanuit het standpunt van tijdelijkheid. De Bijbel spreekt meer over veranderlijkheid vanuit het perspectief van zonde en schuld. Daarom zijn de tegenpolen niet tijdelijkheid/veranderlijkheid versus eeuwigheid/ onveranderlijkheid maar zonde/veranderlijkheid versus God/ leven.

God is eeuwig. Betekent dit dat God tijdloos is of altijd durend? Dat is mijn hoofdvraag in dit korte onderzoek. Daarbij wil ik er op letten hoe het christelijke concept van Gods eeuwigheid ontstaan is. Waar zien we de beïnvloeding van de Griekse filosofie in de ontwikkeling van de christelijke leer omtrent de eeuwigheid van God? En natuurlijk ook de vraag wat dat betekent voor de christen van vandaag?

Als moderne westerling gebruik ik in deze paper de chronologische volgorde. We beginnen daarom bij de Tenach, het Oude Testament. Daarna bekijken we in vogelvlucht de oude Griekse filosofie. Het Nieuwe Testament geeft ons, samen met het Oude Testament, een geheel van het bijbels taalgebruik over de eeuwigheid van God. Dan komen we bij Augustinus en Thomas van Aquino, beide aanhangers van de tijdloze eeuwigheid. Latere filosofen zoals Cullman en Rust bevragen het christelijke concept van Gods eeuwigheid, en keren vooral terug naar het Bijbels taalgebruik. Ik gebruik als leidraad de boeken van Antje Jackelén *Time & Eternity*⁴ en Eunsoo Kim, *Time, Eternity and the Trinity*.⁵

Het Oude Testament

In de Hebreeuwse Bijbel vinden we geen definitie van tijd en eeuwigheid, maar we kunnen in de Tenach wel het concept *tijd* en *eeuwigheid* op het spoor komen. Het bestaan van God in de Tenach is vanzelfsprekend. De God van het Oude Testament is een God die men ervaart. De Bijbelschrijvers bewijzen

¹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 8

² Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 9

³ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 45

⁴ Antje Jackelén, *Time & Eternity, The Question of Time in Church, Science, and Theology*, West Conshohocken 2005

⁵ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity, a trinitarian analogical understanding of time and eternity*, Eugene 2010

niet het bestaan van God op wetenschappelijke wijze voor de moderne wetenschapper, filosoof of historici, want ze weten uit ervaring dat God bestaat. In vertrouwen reflecteren ze op Gods handelen in de geschiedenis van de mensheid en het universum.⁶ De God die in de Hebreeuwse Bijbel beschreven wordt is een God die altijd actief is. God is altijd aanwezig en kan overal gevonden worden. Maar Hij kan niet gevangen worden, of gemanipuleerd worden, of gereduceerd worden tot menselijke dimensies.⁷ Oud Testamentisch gesproken hebben we ook niet te maken met de antithesis tijd/eeuwigheid maar veel meer een relatie tussen onze dagen, de dagen van weleer, en de dag van de HEERE. Er is een basis verbinding, namelijk het zijn van een dag.⁸ Het is goed om op te merken dat עַתָּה tijd en עוֹלָם eeuwigheid in het OT niet als een dualistische antithese tegenover elkaar staan.⁹

עַתָּה (*eet*) Tijd. Meestal betekent het niet een tijdsduur maar een specifiek moment, een tijdstip. In de Hebreeuwse Bijbel is tijd geen abstract concept, maar specifiek. Het gaat om een concreet moment of gebeurtenis, zoals bijvoorbeeld in 1 Samuel 4:20 וַיָּקַעַת מוֹתָהּ *de tijd van haar sterven*. Het gaat ook om de tijd van de seizoenen וַיִּזְעַקוּ—וַיִּעָלֶהוּ Psalm 1:3 *in zijn seizoen*.¹⁰

עוֹלָם (*olaam*) Duur, eeuwigheid. עוֹלָם komt 440 keer in de Tenach voor waarvan 73 keer in de Torah.¹¹ Om een indruk te geven staan hieronder de eerste zeven Schriftplaatsen.¹² Hier blijkt al de sterke relatie tussen עוֹלָם eeuwigheid en dat wat zich in de tijd afspeelt. Daarbij valt ook de verbinding tussen tijd/eeuwigheid en leven op.

- Genesis 3:22 Toen zeide de HEERE God: (...) nu dan, dat hij zijn hand niet uitsteke, en neme ook van den boom des levens, en ete, en leve in *eeuwigheid*.
- Genesis 6:3 Toen zeide de HEERE: Mijn Geest zal niet in *eeuwigheid* twisten met den mens, dewijl hij ook vlees is; doch zijn dagen zullen zijn honderd en twintig jaren.
- Genesis 6:4 (...) deze zijn de geweldigen, die *van ouds* geweest zijn, mannen van name.
- Genesis 9:12 En God zeide: Dit is het teken des verbonds, dat Ik geef tussen Mij en tussen ulieden, en tussen alle levende ziel, die met u is, tot *eeuwige* geslachten.
- Genesis 9:16 Als deze boog in de wolken zal zijn, zo zal Ik hem aanzien, om te gedenken aan het *eeuwig* verbond tussen God en tussen alle levende ziel, van alle vlees, dat op de aarde is.
- Genesis 13:15 Want al dit land, dat gij ziet, zal Ik u geven, en aan uw zaad, *tot in eeuwigheid*.
- Genesis 17:7 (...)tot een *eeuwig* verbond, om u te zijn tot een God, en uw zaad na u.

In Bijbelse gevarieerde context helpt עוֹלָם niet echt bij de filosofische en theologische vraag of eeuwigheid altijd durende tijd is of tijdloos. Volgens Ludwig Koehler en Walter Baumgartner wordt met עוֹלָם wel eeuwigheid bedoeld, maar niet in filosofische betekenis.¹³ De term עוֹלָם wordt doorgaans gebruikt om een gebeuren te beschrijven dat ver in het verleden of ver in de toekomst ligt. עוֹלָם is geen tijd die langs verschillende punten beweegt van verleden naar heden naar toekomst, maar is tweeledig. Het is of een

⁶ John J. Scullion in 'God (OT) ', in: D.N. Freedman et al. (eds), *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 2, New York etc. 1992, p. 1046.

⁷ Scullion, 'God (OT) ', in *The Anchor Bible Dictionary* p. 1048

⁸ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 63

⁹ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 64

¹⁰ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 18

¹¹ Gerhard Lisowsky, *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart ²1958, p. 1034

¹² Indien niet anders vermeld is de Statenvertaling gebruikt bij het citeren van teksten.

¹³ Ludwig Koehler & Walter Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Volume 1, Leiden 2001, p. 798

beschrijving van het heden naar het (verre) verleden, of van het heden naar de (verre) toekomst.¹⁴ In veel gevallen verwijst עולם naar oneindigheid of eeuwigheid, bijvoorbeeld בְּרִית עוֹלָם *het eeuwig verbond* uit Genesis 9:16. In sommige gevallen verwijst עולם naar Goddelijke titels of eigenschappen, zoals אֱלֹהֵי עוֹלָם *de eeuwig God* in Jesaja 40:28.

Eunsoo Kim ziet in de Tenach een ontwikkeling van het concept van Gods eeuwigheid als hij het אֱלֹהֵי עוֹלָם (*de eeuwig God*) uit Genesis 21:33 met אֱלֹהֵי עוֹלָם (*de eeuwig God*) uit Jesaja 40:28 vergelijkt. In Genesis 21:33 gaat het om het zijn van God in ondenkbare tijden in het verleden. Sassa, die hier door Eunsoo Kim geciteerd wordt stelt dat het אֱלֹהֵי עוֹלָם uit Genesis 21:33 als *oeroude God* te verstaan is, en hij verwijst in vergelijking naar Deuteronomium 33:27 אֱלֹהֵי קָדְם *De eeuwig God*.¹⁵ Preuss stelt dat אֱלֹהֵי עוֹלָם uit Genesis 21:33 melding maakt van een God wiens verering is gebonden aan Ber-sheva. Daarom zou עולם vertaald moeten worden als '*machtig in de eeuwigheid*', wat leidt tot de goddelijke titel '*eeuwig God*'.¹⁶ Uit de korte notitie אֱלֹהֵי עוֹלָם uit Genesis 21:33 is volgens Jenni iets te zien van de Kultus van 'eeuwig God El' die door de Israëlieten op JHWH is overgedragen.¹⁷ Ook Westerman stelt daarbij dat עולם hier niet het tegenovergestelde van tijdelijkheid betekent het, maar verre afstand zoets als de *oeroude God*.¹⁸

De gehele historie, verleden, heden en toekomst bestaat uit tijden die in Gods hand zijn, zegt de Psalmist in 31:16 בְּיַדְךָ יְהוָה עֲתִידֵי *Mijn tijden zijn in Uw hand*. Zowel het Oud Testamentische καὶρὸς zijn vol van het handelen van God. In contrast met de omringende volken in het oude Nabije Oosten en de Grieken, geloven de Israëlieten dat het mysterie van tijd niet is op te lossen door een beroep te doen op de kosmos en ruimte, of door de sterren te raadplegen, zie Jesaja 47:13 (...) *laat nu opstaan die den hemel waarnemen, die in de sterren kijken, die naar de nieuwe manen voorzeggen; (...)*. Volgens Muilenburg wordt Bijbelse tijd niet begrepen door zijn omvang, maar door zijn directheid, niet door zijn kwantitatieve metingen, maar door zijn kwaliteit waarmee het gevuld is. Voor Israël verschijnt God altijd als de handelende God, een God die *actief is in tijd en gebeurtenissen*. Als 'het volk van God' gaat Israël door de geschiedenis onder Zijn heerschappij en soevereiniteit, onder Zijn rechtvaardige leiding en genade. Wat het oog was voor de Grieken was het oor voor de Joden. Woorden bewegen ... in tijd.¹⁹

In het Oude Testament is God de Heer van de tijd, en zo is Hij niet van tijd afhankelijk. Dat wordt in de scheppingswoorden zichtbaar, *Hij spreekt en het is er* (Psalm 33:9). God als Schepper heeft geen tijdslijn nodig maar Hij handelt door Zijn spreken. De climax van het Bijbelse scheppingsverhaal is de schepping van heilige tijd met sociale en komische dimensies.²⁰ In onderscheid van bijna alle andere volken, welks identiteit zich manifesteert in gestructureerde plaatsen, is de Joodse identiteit zichtbaar in de gestructureerde tijd.²¹ De eeuwigheid van God moet dan ook niet begrepen worden als tijdloosheid, maar veel meer als volheid van tijd en kracht over de tijd. Psalm 90:2 *Eer de bergen geboren waren, en Gij de aarde en de wereld voortgebracht hadt, ja, van eeuwigheid tot eeuwigheid zijt Gij God*. Zo staat de oneindige eeuwigheid van God boven de door de schepping en door eindigheid begrensde tijd van de wereld. De eeuwigheid wordt gedacht als een oneindige tijd. Het eeuwig Goddelijke Zijn wordt in beelden

¹⁴ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 21

¹⁵ Sassa in 'αἰών' in Gerhard Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, p. 201

¹⁶ H.D. Preuss in 'עולם' in G. Johannes Botterweck et. al., *Theological Dictionary of the Old Testament*, Cambridge 1999, Volume X, P. 537

¹⁷ Claus Westerman, *BKAD Genesis*, Neukirchen-Vluyn 1979, I16, p. 428

¹⁸ Westerman, *Genesis*, I16, p. 428

¹⁹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 31

²⁰ Hiervan verschilt het Babylonische scheppingsverhaal, *Enuma elish*, die eindigt met de bouw van een stad en tempel – dus, een heilige plaats. Zie *Time & Eternity*, p. 65

²¹ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 66

van pre-existentie en postexistentie beschouwd.²² Zie ook in Jesaja 44:6 אֲנִי רִאשׁוֹן וְאֲנִי אַחֲרֶיךָ *Ik ben de eerste en de laatste* is eveneens een omschrijving die de Goddelijke eeuwigheid duidt. (-> ΑΩ). Als schepper en als voleinder is God de eeuwig. Zijn eeuwig zijn gaat de tijd en wereld te boven.

Het is maar zeer de vraag of de Joden ten tijde van het Nieuwe Testament ook de voorstelling hadden dat God buiten de tijd existeerde. Eigenlijke tijdloosheid is nergens zondermeer bedoeld. Men zal eeuwigheid begrepen hebben als onbegrensde tijd.²³ Het Oud Testamentische woord אָמֵן kan vertaald worden met καιρός. In de Hebreeuwse taal is een rijke variatie aan woorden met de betekenis *tijd* die met καιρός vertaald kunnen worden, maar geen woorden die goed vertaald kunnen worden met het woord χρόνος. Chronologische tijd is een latere ontwikkeling in het Hebreeuwse gedachtegoed, door Babylonische beïnvloeding. In de Hebreeuwse zienswijze is tijd namelijk altijd realistisch en existentieel.²⁴ Maar ook in het Jodendom vinden we pogingen om eeuwigheid als een antithese van tijd te zien, waarbij eeuwigheid – net als bij Plato – als tijdloosheid gedacht wordt.²⁵

Griekse oude filosofie

Het concept van tijdloze eeuwigheid kan worden herleidt via het Neoplatonisme en Plato naar Heraclitus en Parmenides (ca. 544-484 v.Chr.). Heraclitus stelt dat het enige dat niet wijzigt is het gegeven dat alles wijzigt. De stroom van verandering is eindeloos durend. Voor Heraclitus is tijd niet te identificeren met de verandering zelf maar is het een rationeel principe dat de dingen steeds veranderen. Parmenides stelt in contrast hiermee dat 'het Ene onveranderlijke is' waaruit volgt dat het tijdelijke en veranderlijke een illusie is. Het is duidelijk dat Parmenides hiermee een concept aanreikt voor *tijdloze eeuwigheid*. In de filosofie van Plato zien we een poging tot het verenigen van het *worden* van Heraclitus en het *zijn* van Parmenides. Voor Plato bestaat de totaliteit uit twee modes: Het eeuwige *zijn* (ousia) en het tijdelijke *worden* (genesis).²⁶ Tegenover deze twee werkelijkheden van Plato stelt Aristoteles de relatie tussen *vorm* en *materie*. Aristoteles was daarmee waarschijnlijk de eerste filosoof die een beargumenteerde systematische analyse presenteerde over de natuur van tijd in de zin van natuurwetenschappen en niet in metafysica.²⁷ Eeuwigheid is geen onderdeel van Aristoteles discussie over tijd.²⁸

Sinds Heraclitus en Empedokles bedienen de filosofen zich met het woord αἰών bij de discussies rond *tijd*. Het hoogtepunt van deze discussie zien we bij Plato's Timaios. Waar het Griekse spraakgebruik normaal gesproken αἰών gebruikte voor relatieve tijd die een levend wezen toekomt, en χρόνος voor de tijd op zich, gebruikt Plato αἰών als tijdloosheid, de ideale eeuwigheid en χρόνος als de tijd die met de wereld geschapen is als een bewegende afbeelding van de eeuwigheid.²⁹ Aristoteles verwijst het verschil van oneindige tijd en wereldduur terug naar het begrip αἰών als relatieve tijdsduur. In Aristoteles' opvatting over de eeuwigheid valt de tijd in de wereld en de relatieve wereldtijd met elkaar samen. Philo daarentegen neemt de visie van Plato over en stelt dat tot het wezen van αἰών behoort dat de eeuwigheid vandaag is.³⁰ In de geschiedenis van de religie krijgt het woord αἰών in de hellenistische periode een extra betekenis omdat Αἰών de naam van een *eeuwigheidsgod* wordt. Achter deze Griekse Αἰών staat de

²² Sassa in 'αἰών', p. 202

²³ Delling in 'χρόνος' in Gerhard Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, p. 587

²⁴ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 29

²⁵ Sassa in 'αἰών', p. 202

²⁶ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 65

²⁷ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 68

²⁸ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 69

²⁹ Sassa in 'αἰών', p. 197

³⁰ Sassa in 'αἰών', p. 198

Perzische *Zrvan akarana*, de *onbegrensde tijd*, die een belangrijke rol speelde bij de goden van het latere Parsismus.³¹

χρόνος (chronos) tijd – tijdsverloop. Vanuit de Griekse filosofie komen diverse gedachten mee met het woord χρόνος. Daarachter gaan de volgende vragen schuil: Is tijd oneindig of begrenst? Is met de vergankelijkheid van het zijn ook de vergankelijkheid van tijd een gegeven? Is tijd gebonden aan de bewegingen in de kosmos? Is tijd überhaupt een werkelijk gegeven?³²

Het nadenken over tijd binnen de oude Griekse filosofie blijft vergaand beïnvloed door een fysieke kosmologische zienswijze. Maar er zijn ook uitzonderingen te horen, waarbij de tijd slechts een menselijke ordeningsbegrip is. In ieder geval weten de Grieken zich in niet geringe mate afhankelijk van tijd. Dat zien we terug komen in oude gedichten waarin tijd zelfs gepersonificeerd werd *'het verstandigste is de tijd; want ze is uitvinder van alles'*³³ Bij de filosofen wordt deze afhankelijkheid als onvermijdelijk gezien. De oneindigheid wordt prijsgegeven aan de tijd en het blikveld wordt beperkt tot de zichtbare wereld. Het overwinnen van de gebondenheid aan de tijd is alleen dan denkbaar als vergankelijke tijd een onderdeel is van het ware zijn van de eeuwigheid.³⁴

Het Nieuwe Testament

Het Nieuwe Testament heeft de Oud Testamentische Joodse voorstelling over de goddelijke eeuwigheid overgenomen. Ook in het Nieuwe Testament wordt de eeuwigheid als het tegenbegrip van de door de schepping en eindtijd begrensde werelddtijd gedacht.³⁵ In het Nieuwe Testament is tijd teleologisch bepaald door God. God is degene die handelt in de tijd. Delling ziet tijd in het Nieuwe Testament helemaal als 'de Christus gebeurtenis'. Het gaat niet hoofdzakelijk om 'de tijd na Christus', de eindtijd, maar om 'de tijd van Christus'. Paulus zit op deze lijn met zijn uitspraken zoals het 'al reeds' en het 'nog niet'.³⁶ De Christelijke theologie beklemtoont het verschil tussen de voorgaande tijd en de nieuwe tijd. Men name de apostel Paulus ziet in de dood van Jezus aan het kruis het einde van de oude tijd, de tijd van Adam; en in de opstanding van Jezus het begin van de nieuwe tijd. 2 Korinthe 5:17 *Zo dan, indien iemand in Christus is, die is een nieuw schepsel; het oude is voorbijgegaan, ziet, het is alles nieuw geworden.* Deze vrijwillige eschatologische wijziging naar de nieuwe tijd vindt plaats in de mens door het geloof. Het oude en nieuwe wordt met elkaar verbonden tot eeuwigheid waardoor de focus op de eschatologie is afgenomen. Deze zienswijze domineert de hoofdtraditie van de theologische reflectie over tijd sinds de oude kerk.³⁷

In het Nieuwe Testament worden voor tijd en eeuwigheid voornamelijk de woorden χρόνος, καιρός, αἰών gebruikt, die we hieronder kort beschrijven:

- αἰών in de Bijbel heeft de betekenis van eeuwigheid als het verbonden is met het concept God. αἰών met God als subject verwijst naar een tijd die buiten het menselijke gezichtsveld. Als God niet het subject is duidt αἰών een ondenkbare tijd voor het meest verre verleden of de meest verre toekomst. Een de totaliteit of de heelheid van de tijd zoals we zien in het gebruik ervan voor 'een levensduur'.

³¹ Sassa in 'αἰών', p. 198

³² Delling in 'χρόνος', in: Gerhard Friedrich, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart 1973, Volume 9, p. 576

³³ Delling in 'χρόνος', p. 580 voetnoot 15

³⁴ Delling in 'χρόνος', p. 580

³⁵ Sassa in 'αἰών', p. 202

³⁶ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 74

³⁷ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 84

- *καίρος* wordt doorgaans gebruikt om tijd te verwoorden in concrete acties, gebeurtenissen in kwalitatieve zin.³⁸ Het gaat dan om de juiste tijd, gelegenheid, de bepaalde tijd.³⁹
- *χρόνος* beschrijft het continue van tijd(sverloop)⁴⁰ als een serie van acties en gebeurtenissen op een lineaire tijdslijn, dat kwantitatief meetbaar is als fysieke tijd.⁴¹ Het Nieuw Testamentische concept van tijd is vaak gezien vanuit de Griekse denkwijze over tijd. Plato ziet tijd als bewegende beelden van de eeuwigheid. Tijd, *χρόνος*, is tegelijk met de zon, maan en sterren ontstaan. Vergaat de zon dan vergaat ook de tijd. Plato verbindt daarmee de tijd met kosmische beweging.

In het Nieuwe Testament worden geen formele uitspraken gedaan over de grondbeginselen van tijd. Bijvoorbeeld in Openbaring 10:6 (...) *dat er geen tijd meer zal zijn;*⁴² wordt er niet zozeer gesproken van het ophouden van tijd, maar veelmeer van het niet langer vertragen van God om als rechter te handelen.⁴³ Zo ook Openbaring 6:11 *een kleinen tijd* ἔτι χρόνον μικρόν is het wachten van de gelovigen op de voleinding van het aangekondigde einde in gericht en heil. Dat de gelovige tot dit wachten bereid moet zijn wordt op meerder plaatsen in het Nieuwe Testament beschreven.⁴⁴ Paulus betoogt dat de dag des Heeren plotseling zal komen: *Want gij weet zelven zeer wel, dat de dag des Heeren alzo zal komen gelijk een dief in den nacht.*⁴⁵ Daarnaast kan Petrus nadrukkelijk zeggen dat Jezus aan het eind van de tijden verschenen is: *Dewelke wel voorgekend is geweest voor de grondlegging der wereld, maar geopenbaard is in deze laatste tijden om uwentwil,*⁴⁶ Dat zegt ons dat in Christus reeds de tijd van het eschatologisch handelen van God aangebroken is. Zo is ook Galaten 4:4 te verstaan: *Maar wanneer de volheid des tijds gekomen is, heeft God Zijn Zoon uitgezonden (...).*

Het genadig en verlossend handelen van God is vóór eeuwige tijden. 2 Tim 1:9 (...) *naar Zijn eigen voornemen en genade, die ons gegeven is in Christus Jezus vóór de tijden der eeuwen.* Dat heilsgeheim is in eeuwige tijden verzwegen Colossen 1:26 *Namelijk de verborgenheid die verborgen is geweest van alle eeuwen en van alle geslachten, maar nu geopenbaard is aan Zijn heiligen.* In deze heilsopenbaring zien we een verborgenheid en een tijdslijn: David schrijft in Psalm 95:7 *Heden, zo gij Zijn stem hoort.* Dat volgt 'na zo lange tijd' op Numeri 14:22 *en Mijn stem niet zijn gehoorzaam geweest.* Maar het wordt 'zo langen tijd daarna' gevonden in Hebreëen 4:7 *Zo bepaalt Hij wederom een zekeren dag, namelijk heden, door David zeggende 'zo langen tijd daarna' (gelijkerwijs gezegd is): Heden, indien gij Zijn stem hoort, zo verhardt uw harten niet.*⁴⁷

Als we spreken over het eschatologische verschil tussen tijd en eeuwigheid in het Nieuwe Testament dan zien we een focus op het nieuwe dat aanbreekt *in* het bestaande. Dit *alreeds* van het Nieuwe Testament is

³⁸ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 59

³⁹ G. van den Brink e.a. *Woordstudies en Concordantie, Studiebijbel*, Veenendaal 2006, 2254 kairós, p.219

⁴⁰ G. van den Brink e.a. *Woordstudies en Concordantie, Studiebijbel*, Veenendaal 2006, 4862 chronos, p.573

⁴¹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 59

⁴² De zin begint eigenlijk al in vers 5 en eindigt in vers 7: *En de Engel Dien ik zag staan op de zee en op de aarde, hief Zijn hand op naar den hemel; en Hij zwoer bij Dien Die leeft in alle eeuwigheid, Die den hemel geschapen heeft en hetgeen daarin is, en de aarde en hetgeen daarin is, en de zee en hetgeen daarin is, dat er geen tijd meer zal zijn; Maar in de dagen der stem des zevenden engels, wanneer hij bazuinen zal, zo zal de verborgenheid Gods vervuld worden, gelijk Hij Zijn dienstknechten, den profeten, verkondigd heeft.*

⁴³ Vergelijk Hebreëen 10:37 *Want: Nog een zeer weinig tijds, en Hij Die te komen staat, zal komen en niet vertoeven;* en Habakuk 2:3 *Want het gezicht zal nog tot een bestemden tijd zijn; (...) want Hij zal gewisselijk komen, Hij zal niet achterblijven.*

⁴⁴ Delling in 'χρόνος', p. 588

⁴⁵ 1 Thessalonicenzen 5:2

⁴⁶ 1 Petrus 1:20

⁴⁷ Delling in 'χρόνος', p. 588

duidelijk meer dan het mystieke contactmoment waar Augustinus van spreekt. In het Nieuwe Testament zien we dat de relatie van tijd en eeuwigheid belangrijker is dan de definitie van tijd en van eeuwigheid. De vraag of tijd circulair of lineair is, en de vraag of eeuwigheid altijd durende tijd is of tijdloosheid gaat naar de achtergrond, en op voorgrond komt de eschatologische relatie tussen tijd en eeuwigheid in het *nog-niet* en *alreeds*.

Bijbel als geheel

In het algemeen kunnen we stellen dat de verschillen en de overeenkomsten van de Bijbelwoorden עולם, עולם, χρόνος, καιρός, αἰών bestudeert moeten worden in de context van het specifieke Bijbelgedeelte. Het is niet zonder meer mogelijk om per woord een begripsdefinitie uit de Bijbel te kristalliseren. Hoewel er onder de Bijbelwetenschappers verschil van mening is over de Bijbelse notie van de eeuwigheid van God, is men het er over eens dat we geen begripsdefinitie van Gods eeuwigheid in de Bijbel kunnen terugvinden.⁴⁸ Wel is duidelijk dat in het geheel van het Bijbels taalgebruik deze woorden wijzen op een samenhang tussen tijd en eeuwigheid. Ze staan niet tegenover elkaar maar vullen elkaar aan.⁴⁹ Meer specifiek zijn de woorden עולם en αἰών en hun betekenis in de Bijbelse context cruciaal voor het Bijbelse verstaan van de eeuwigheid van God. Het is ondenkbare tijd die niet alleen een relatie heeft met onze levenstijd maar ook kwalitatief daarvan verschilt.

De vraag of eeuwigheid altijd durende tijd is of als tijdloosheid moet worden begrepen is niet een vraag waar het Oude en het Nieuwe Testament zich mee bezig houden.⁵⁰ Waar de Griekse denkers de wereld in eerste instantie zien als ruimte, accentueert Israël tijd, en verbindt zo tijd en ruimte met elkaar. In de Griekse cultuur gaat het vooral om het zien, in de Hebreeuwse cultuur om het horen (Jesaja 50:4). Zo bezien, is het niet verbazend dat volgens de Griekse denkers de handeling die wordt uitgevoerd bij een heilige plaats, doorslaggevend is. In bijbels denken lijkt de aandacht gericht te worden op de (gezette) tijd als de plaats van doelgerichte Goddelijke acties in de geschiedenis. We zien dus twee polen, namelijk ruimte en ideeën over eeuwigheid aan Griekse zijde, en tijd, hoogtijden, eindtijd aan Hebreeuwse zijde.⁵¹

Als we focussen op Gods acties in deze tijdelijke wereld dan lezen we in de Bijbel van God als een persoonlijk Wezen. Hij is de levende en handelende God, die de wereld en de tijd geschapen heeft en onderhoudt, en Zijn verlossing in onze tijdelijkheid brengt. Volgens Wolterstorff kan God, die Redder is, niet buiten de tijd staan, omdat redden verandering betekent. Pinnock concludeert: De God van de Bijbel is niet tijdloos. Zijn eeuwigheid betekent dat er nooit en tijd geweest is – en nooit een tijd zijn zal dat God niet bestaat. Tijdloosheid limiteert God. Als Hij tijdloos zou zijn, zou het voor God onmogelijk zijn om verlossend te handelen in de tijdelijke wereld. Hij zou afgesneden zijn van de wereld, Hij zou geen relatie kunnen hebben met mensen en compleet statisch zijn.⁵² De meeste klassieke Christelijk theologen waaronder Augustinus en Thomas van Aquino verstonden Gods eeuwigheid als tijdloosheid omdat God onveranderlijk is. Dat betekent dat God totaal buiten de tijd staat. Dan is God niet aanwezig in enig specifiek moment in de tijd. Hij is 'buiten' de tijd, voor hem is geen verleden of toekomst, maar alles in één.⁵³

⁴⁸ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 60

⁴⁹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 59

⁵⁰ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 75

⁵¹ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 73

⁵² Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 10

⁵³ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 62

Augustinus

Hoe zou Augustinus het zijns-verschil tussen tijd en eeuwigheid hebben opgevat?⁵⁴ Hij schrijft dat het mensenleven altijd kort is. Kort in vergelijking met de wereldtijd. Kort in vergelijking met de Eeuwigheid van God. Mensen zouden zich niet een lang leven met vele dagen moeten wensen, maar veeleer de eeuwige dag van God, omdat onze tijd in al haar vluchtigheid in Gods hand ligt.⁵⁵ Augustinus maakt trouwens een behoorlijk verschil tussen de tijdelijke goederen uit het Oude Testament en het eeuwige Goed uit het Nieuwe Testament, waarbij de Joden nu de fout zouden maken nog steeds tijdelijke goederen van God te verwachten. De houding van een christen moet zijn om de eeuwige goederen te zien tegenover de tijdelijke goederen.⁵⁶

Volgens Augustinus is eeuwigheid ongelimiteerde stabiliteit en totale aanwezigheid. Eeuwigheid is de fundering van alle tijdelijkheid omdat tijd geen *eenheid* en *heelheid* uit zichzelf kan creëren. Er is geen mogelijkheid om eeuwigheid te vergelijken met nooit stilstaande tijd.⁵⁷ De essentie van tijd is dat het voert naar het niet-bestaande. Tijd als verleden bestaat niet meer; tijd als toekomst bestaat nog niet; huidige tijd verglijdt naar het verleden tijd, want als huidige tijd zou blijven zou het eeuwigheid zijn. Strikt genomen is er geen verleden tijd en toekomstige tijd. We moeten eigenlijk spreken van huidige tijd met de herinnering aan voorbijgegane dingen (*memoria*); van huidige tijd van dingen die nu present zijn (*contuitus*); en van huidige tijd waarin wij toekomstige dingen verwachten (*expectatio*). Deze *memoria*, *contuitus* en *expectatio* zijn de ziel. Augustinus concludeert uiteindelijk dat tijd een soort uitbreiding is van de gedachte (*distentio animi*).⁵⁸ Met de schepping schiep God ook de tijd. Tijd is niet de beweging van het lichaam. In deze zienswijze laat Augustinus nauwelijks ruimte over voor de gedachte dat tijd zich ontwikkeld. Alleen de huidige werkelijkheid, met herinnering en verwachting kan een persoon zijn. En alleen in momenten van vervulde tegenwoordigheid opent tijd zich naar de eeuwigheid, en, al is het fragmentarisch, is er contact met het transcendente, een ervaring van de eeuwigheid. Behalve dergelijke uitzonderlijke mystieke momenten⁵⁹ is er in de menselijke geschiedenis, volgens Augustinus, altijd een afstand tussen de mens en Gods eeuwigheid. Het sterke van deze theorie over het zijns-verschil tussen tijd en eeuwigheid is het voorkomen van het idealiseren van de huidige tijd. God schiep tijd vanuit de ongeschapen eeuwigheid. De vraag of tijd niet meer is dan een mislukte toestand voor menselijk leven blijft echter onbeantwoord. In ieder geval is de theorie over het zijns-verschil van tijd en eeuwigheid onvoldoende toereikend voor een serieuze theologische reflectie op de specifiek eschatologische duidingen in het Nieuwe Testament over het *nog-niet* en het *alreeds* van de nieuwe tijd.⁶⁰

Net als Plato zag Augustinus aard en oorsprong van tijd in relatie tot eeuwigheid en God. Augustinus denken over tijd ligt in lijn met zijn leerstellingen over de schepping. In zijn interpretatie over Genesis 1 accepteerde Augustinus de theorie van Plato over *creatio cum tempus*. De basisgedachte van de scheppingsleer van Augustinus is wel degelijk christelijk te noemen, namelijk de leerstelling van *creatio ex nihilo*, een Christelijke interpretatie van Genesis 1:1.⁶¹ Voor de betekenis van Gods eeuwigheid staat

⁵⁴ Teksten van Augustinus lezen is eenvoudiger dan ze interpreteren ☺, waarschuwt Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 89

⁵⁵ E. P. Meijering, *Augustinus über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit, das elfte Buch der Bekenntnisse*, Leiden 1979, p. 12-13

⁵⁶ Meijering, *Augustinus über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit*, p. 15

⁵⁷ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 90

⁵⁸ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 91

⁵⁹ Zie de opmerking bij het Nieuwe Testament: Dit *alreeds* van het Nieuwe Testament is duidelijk meer dan het mystieke contactmoment waar Augustinus van spreekt.

⁶⁰ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 92

⁶¹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 76

Augustinus erop dat God alle dingen schiep door het uitspreken van Zijn Woord. Alles in één handeling, maar blijvend eeuwig. Dit spreken van God is als een enkel punt in de uitnemendheid van een altijd aanwezige eeuwigheid. Daarom is volgens Augustinus de eeuwigheid altijd onveranderlijk en ondeelbaar. Het is altijd aanwezig, het eeuwige Nu, zonder enige opeenvolging van verleden en toekomst. Het is niet aan ons mensen om te proberen te begrijpen dat er oneindige leeftijden van tijd zijn voor onze wereld, of ruimtes buiten de wereld. Er is namelijk geen tijd voor onze wereld, en ook geen ruimtelijke locaties daarbuiten. Daaruit kunnen we concluderen dat de opvatting van Gods eeuwigheid voor Augustinus tijdloosheid betekend.⁶²

Het concept van tijd en eeuwigheid bij Augustinus heeft volgens Antje Jackelén op tenminste twee plaatsen een correctie. God moet niet als alleen tijdloos gezien worden⁶³; en, het zijns-verschil tussen tijd en eeuwigheid moet worden geïnterpreteerd in het licht van het eschatologische verschil tussen oude en nieuwe tijd, en niet als een tegenover van tijd versus eeuwigheid.⁶⁴

Thomas van Aquino

De kern van de klassieke Godsleer van Thomas van Aquino zijn de eigenschappen van God: eeuwigheid, onveranderlijk, onaandoenlijkheid, pure werkelijkheid, eenvoud, noodzakelijk, alwetendheid, almachtig. In de theologie van Thomas van Aquino is de eeuwigheid van God niet een leerstelling op zich maar is het een onderdeel van zijn Godsleer. Aquino gelooft dat God eeuwig is omdat Hij onveranderlijk is. God bestaat zonder begin en zonder eind, want Hij is de Zijnde perfectie. Daarom kan God niet in de tijd zijn omdat tijd verandering is. Het is ook het eerste Godsbewijs van Aquino, waarin hij stelt dat God wel buiten de tijd moet staan. Immers, alle beweging in de tijd wordt veroorzaakt door een andere eerdere beweging. Er moet dus wel een eerste beweger buiten de tijd zijn.⁶⁵ Het is maar de vraag in hoeverre deze Godsleer past bij de God die in de Bijbel beschreven wordt als de liefdevolle God die direct handelt met mensen in deze tijdelijke wereld.⁶⁶

In zijn *Summa Theologia* schrijft Thomas van Aquino over Eeuwigheid en tijd het volgende:

- Eeuwigheid is het gelijktijdig-geheel en perfect bezit van het eindeloze leven van de eigenaar.⁶⁷ Eeuwigheid is grenzeloos, dat is zonder begin en zonder einde. Eeuwigheid kent geen opeenvolging, omdat ze totaal en perfect in het zijn is. De eeuwigheid is in haar wezen een gevolg van de onveranderlijkheid. God is er niet zomaar eeuwig-lang, maar Hij is zijn eeuwigheid. God is zijn uniforme zijn, zoals Hij zijn zijnde is, zo is Hij zijn eeuwigheid.
- Tijd is niets anders dan het meten van het vroegere en latere in de beweging. Tijd is verandering. Tijd is in haar wezen een gevolg van de beweging, en daarmee afhankelijk van levensveranderingen. Of zoals Aristotelis het verwoordt: Waren er geen zielen, dan was er ook geen tijd.⁶⁸

Vanuit de typisch scholastieke structuur volgen vragen en antwoorden, zoals: Is eeuwigheid wel het gelijktijdig-geheel, alles op één moment? Kunnen meerdere dagen wel tegelijk zijn? In Micha 5:1 staat immers *de dagen der eeuwigheid* en in Romeinen 16:25 *de tijden der eeuwen*. Net zoals God, die

⁶² Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 82

⁶³ Jackelén beargumenteert dit met een beroep op Gods relatie tot tijd in Zijn Drie-eenheid.

⁶⁴ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 99

⁶⁵ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 95

⁶⁶ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 62

⁶⁷ De beroemde definitie luidt in het latijn: *Aeternitas est interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio*

⁶⁸ Aquino, *Summa der Theologie*, p. 75

onlichamelijk is, in de Bijbel in overdrachtelijke zin wordt beschreven met lichamelikheden, zo wordt ook de eeuwigheid in overdrachtelijke zin met tijden beschreven.⁶⁹

Aquino stelt vervolgens de vraag of eeuwigheid wel exclusief voor God is? Immers in Deutenonomium 33:15 staat van *de eeuwige heuvelen*, en in Daniel 12:3 *de leraars nu zullen blinken (...) altoos en eeuwiglijk* en in Mattheus 25:41 *het eeuwige vuur*. Hij redeneert als volgt: Het hellevuur heet alleen vanwege zijn onremmelijkheid eeuwig. Alleen God is eeuwig, omdat Hij waarlijk onveranderlijk is. Al het andere is alleen in zoverre eeuwig, zover het met een bepaalde onveranderlijkheid bedeed is.⁷⁰

Latere theologen en filosofen

Cullmann (1902-1999) stelt dat het heil verbonden is aan het verleden, heden en toekomst. Openbaring en heil volgen de oplopende tijdslijn. Het historische middelpunt is de dood en opstanding van Jezus Christus. In contrast met het kwalitatieve verschil tussen tijd en de tijdloze eeuwigheid binnen de Griekse filosofie, stelt Cullmann dat eeuwigheid oneindige tijd is. Dat wat wij tijd noemen is niets anders dan een door God begrenst onderdeel in de oneindige tijdsduur van God.⁷¹ God is niet tijdloos, Hij regeert over tijd. Zijn soevereiniteit uit zich in de uitverkiezing en pre-existentie. Daarmee betekent tijd niets anders dan dat Hij, de Eeuwige, over de gehele oneindige uitgebreide tijdslijn beschikt. Tijd kan volgens Cullmann worden onderverdeelt in drie en twee delen. De verdeling in drie delen is de tijd voor de schepping, dan de huidige tijd die ligt tussen de schepping en het einde van de schepping, en de komende tijd van de nieuwe schepping. Deze driedeling in tijd overlapt de tweedeling in tijd namelijk de tijd voor en na de kruisiging en opstanding van Christus. Het is echter wel de vraag of rigoureuze conclusies die Cullmann hier maakt wel opkomen uit zuivere exegese van het Nieuwe Testament – of toch meer een vrucht is van modern Westers denken over tijdsontwikkeling.⁷² Antje Jackelén kwam bij haar analyse van het Nieuwe Testament geen tijds-eeuwigheid concept tegen zoals dat Cullmann beschrijft. Zou Cullmann 's schematisering van tijd en eeuwigheid niet eerder een interpretatie zijn van het Newtoniaans model van absolute tijd in plaats van een interpretatie van het Nieuw Testamentische concept van tijd?⁷³

Volgens Cullmann betekent αἰών in het Bijbels taalgebruik niet hetzelfde als in de Platoonse of moderne filosofie, waar αἰών tegenover tijd staat. In Bijbels verband moet αἰών meer opgevat worden als oneindige tijd. Een doorgaan van de tijd, iets wat voor de mens onbegrijpelijk en onverstaanbaar is, de koppeling van een onbeperkte tijd met de tijdelijke wereld periode, iets wat alleen God kan overzien.⁷⁴

Simon J. DeVries stelt dat het idee van tijdloosheid geleend is van de vroege Griekse filosofie. Vanuit bijbels oogpunt betekent Gods eeuwigheid dat Zijn bestaan de kosmische tijd omvat. Hij was er aan het begin van al het geschapene; Hij zal er zijn als tijdelijke werkelijkheid eindigt; en Hij is aanwezig op elk moment ertussen. Dit is de ware betekenis van de eeuwigheid. Vóór, boven en buiten alle creatuurlijke bestaan, is God. Hij is nabij in elke tijdsbeleving - niet passief maar actief. Hij is dichtbij al Zijn schepselen en elk persoon, aan Wie hij de kracht en de vrije keuze heeft gegeven, om te gehoorzamen en te geloven.⁷⁵

E.C. Rust volgt in principe het standpunt dat Gods eeuwigheid altijd durende tijd is, maar hij wijst op een groot verschil tussen Gods tijd en onze tijd. God de Heere is Zijn eigen eeuwigheid, Hij heerst over de tijd,

⁶⁹ Aquino, *Summa der Theologie*, p. 74 (ferner 4 – zu 4)

⁷⁰ Aquino, *Summa der Theologie*, p. 79

⁷¹ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 87

⁷² Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 88

⁷³ Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 89

⁷⁴ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 45

⁷⁵ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 47

Hij bepaalde onze levenstijd en vult die met Zijn aanwezigheid. Onze tijd is gekarakteriseerd met pijn, angst en dood. De mens is slaaf van χρόνος de chronologische tijd, hij beleeft het verleden alleen als herinnering en de toekomst als verwachting.⁷⁶ Deze opvatting van E.C. Rust deel ik, maar ik wil er wat aan toevoegen. Inderdaad kent onze tijd pijn, angst en dood, maar ook geboorte, vreugde en liefde. Daartussen bevindt zich de ons van God gegeven levenstijd, en is onze plaats gezet in de geschiedenis van de mensheid. Zo zijn we verbonden met de eeuwige God, met ons voorgelacht en ons nageslacht. Zo *beleven* we tijd!⁷⁷

Kim wil ons meenemen naar de 'trinitarische analogische kijk' waarin Jezus –als waarlijk God en mens – de verbinding is tussen de eeuwigheid en tijd. Een bladzijde verder schrijft hij dat een meer omvattend onderzoek naar de Bijbelse opvatting over de eeuwigheid, en naar de Trinitarische systematisch theologie wenselijk is.⁷⁸ Deze trinitarische insteek heeft echter een risico bij zich, lijkt mij. Want, wanneer we spreken over de eeuwigheid van God, wat is dan ons feitelijke vertrekpunt: de complexe bijbel zelf - of een na-Bijbelse concept uit de vroege kerk over de triniteit? De basis van onze kennis mag voorwerp zijn van theologisch debat, maar de feitelijke verzameling van gegevens, bijbel, manuscripten, vertalingen etc. is dat niet! Bij de systematisch theologie blijft de vroege middeleeuwen te veel het vertrekpunt voor het spreken over God. Talstra noemde dat de weeffout in de theologie.⁷⁹ Het voorstel van Kim voor een interdisciplinair dialoog spreekt me aan. Met de gegevens die we nu hebben professioneel gaan samenwerken, daarmee bedoel ik de principieel geaccepteerde methode van waarneming te hanteren, namelijk dat data verzameling en data analyse neutraal van aard dienen te zijn.⁸⁰

Conclusie

De vraag of eeuwigheid *altijd durende tijd of tijdloosheid* betekent, is geen vraag waar de schrijvers van het Oude en het Nieuwe Testament zich mee bezig houden. In de historie van de christelijke theologie is het wel één van de grootste uitdagingen om Gods eeuwigheid te verstaan in relatie tot onze tijdelijkheid in de wereld.⁸¹ Om een goed onderscheid te hebben tussen Schepper en schepping is de theologische doordenking dat God buiten de tijd staat eeuwenlang aangehangen.⁸² Maar kan een God die exclusief buiten de tijd staat wel echt God zijn? Volgens Cullmann kunnen we in het Bijbels taalgebruik geen concept van tijdloosheid van God vinden, en dus moet deze theorie wel door de beïnvloeding van de oud Griekse filosofie zijn ontstaan. Bijbels gesproken moet de eeuwigheid van God dan ook niet begrepen worden als tijdloosheid, maar veel meer als volheid van tijd en kracht over de tijd.

Beantwoording van de hoofdvragen

- Wat betekent het dat God eeuwig is, betekent het dat God tijdloos is of altijd durend? De vraag of eeuwigheid altijd durende tijd is of tijdloosheid is geen vraag waar het Oude en het Nieuwe Testament zich mee bezig houden. In bijbels denken wordt de aandacht gericht op de (gezette) tijd als de plaats van doelgerichte Goddelijke acties in de geschiedenis. God verschijnt altijd als de handelende God, een God die *actief is in tijd en gebeurtenissen*. We lezen in de Bijbel van God als

⁷⁶ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 47

⁷⁷ Vanuit de opkomende feministische theologie wordt meer aandacht gevraagd voor geboortes. Het sterven is een typisch mannelijk accent; geboortes een vrouwelijk accent. Zie ter nuancering echter ook Prediker 3:2 *Er is een tijd om geboren te worden en een tijd om te sterven*

⁷⁸ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 341

⁷⁹ E. Talstra, afscheidsoratie 2011

⁸⁰ E. Talstra op 16 januari 2013 als spreker bij de introductie van G. van den Brink & C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek, Een Inleiding*, Zoetermeer 2012. (Speech niet gepubliceerd)

⁸¹ Eunsoo Kim, *Time, Eternity, and the Trinity*, p. 62

⁸² Antje Jackelén, *Time & Eternity*, p. 82

een persoonlijk Wezen. Hij is de levende en handelende God, die de wereld en het leven (de levenstijd) geschapen heeft en onderhoudt, en die Zijn verlossing in onze tijdelijkheid brengt.

- Waar zien we de beïnvloeding van de Griekse filosofie in de ontwikkeling van de christelijke leer omtrent de eeuwigheid van God? Het idee van tijdloosheid is niet op de Bijbel terug te voeren maar is geleend van de vroege Griekse filosofie. Daarmee zien we een duidelijke Grieks filosofische beïnvloeding bij Augustinus en Thomas van Aquino, waaruit het christelijk concept van Gods eeuwigheid ontstaan is.
- Wat betekent dit voor de christen van vandaag? Als we een belangrijk bijbels gegevens als 'eeuwigheid' betekenis gaan verlenen vanuit een na-bijbels concept over de Triniteit van de vroege kerk dan lijkt er mij voldoende reden om ons zorgen te maken over de totstandkoming van onze orthodoxie. Wellicht is een hernieuwde doordenking nodig. Eenvoudig met de gegevens die we nu hebben, (manuscripten & vertalingen) professioneel gaan samenwerken en het interdisciplinair dialoog aangaan. Daarbij dienen de theologen de sinds de verlichting principieel geaccepteerde methode van waarneming te hanteren, namelijk de neutrale data verzameling. Daarin volg ik graag E. Talstra in zijn oproep om gezamenlijk de orthodoxie nieuw te beargumenteren. Wellicht zullen enkele antieke discussies van onze kerkvaders en synodes opnieuw gevoerd moeten worden.

Psalm 115:18:

הַלְלוּ-יְיָ

Halleluja

וְעַד-עוֹלָם

en tot de tijden van de eeuwigheid

מֵעַתָּה

vanaf deze tijd

יְיָ

de HEERE

נְבָרֶךְ

wij zullen prijzen

וְאֵנְחָנוּ,

Maar wij

Bibliografie

Aquino, Thomas Von, *Summa Theologia*, ed. and transl Joseph Bernhart, Leipzig 1934

Botterweck, G.J., et.al, *Theological Dictionary of the Old Testament*, ed. and transl. D.W. Stott, Grand Rapids 1997

Brink, G, van den, et.al, *Woordstudies en Concordantie, Studiebijbel*, Veenendaal 2006

Freedman, D.N. et al. (eds), *The Anchor Bible Dictionary*, 6 volumes, New York etc, 1992

Jackelén, Antje, *Time & Eternity, The Question of Time in Church, Science, and Theology*, West Conshohocken 2005

Kim, Eunsoo, *Time, Eternity, and the Trinity, a trinitarian analogical understanding of time and eternity*, Eugene 2010

Gerhard Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Stuttgart 1949

Koehler, L., et W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic lexicon of the Old Testament*, ed. and transl. M.E.J. Richardson, Leiden 2001

Lisowsky, G., *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart ²1958

Meijering, E.P. *Augustinus über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit, das elfte Buch der Bekenntnisse*, Leiden 1979

Talstra E., Speech van 16 januari 2013 als spreker bij de introductie van G. van den Brink & C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek*. (Speech opvraagbaar bij E. Talstra en J. Schneider)

Westermann, C., *Genesis* (Biblischer Kommentar Altes Testament), Neukirchen-Vluyn 1980.